

Liberaal stabiliteit in een multiculturele context

Tim Wolff*

1 Inleiding

Liberaal politieke theorieën zeggen in de eerste plaats iets over *rechten*. De meeste liberalen zijn het gevoelig eens over de klassieke burgerlijke en politieke rechten: vrijheid van meningsuiting, vrijheid van religie, actief en passief kiesrecht, et cetera. Daarnaast is er overeenstemming over de noodzaak van de een of andere vorm van herverdelende rechtvaardigheid. Over de mate waarin lopen de meningen uiteen, maar behalve een enkele verstopte libertarist maakt elke liberaal plaats voor een variant van sociale grondrechten.

Een tweede element, doorgaans minder in de politiek-filosofische aandacht, maar toch belangwekkend, is *stabiliteit*. Een maatschappij die is geordend volgens liberale beginselen vormt een systeem met een complexe interne dynamiek. Zo'n systeem kan bij ongunstige omstandigheden instabiel worden. Dit is met name het geval wanneer een te groot deel van de burgers zich aan (sommige) liberale normen niets gelegen laat liggen. Overheidsdwang kent immers grenzen.

Dit artikel geeft een analyse van de problemen die er schuilen in de manier waarop de belangrijkste liberale theoreticus, John Rawls, het vraagstuk van stabiliteit incorporeert in zijn toonaangevende boeken *A Theory of Justice*¹ en *Political Liberalism*². Rawls schreef *Political Liberalism* naar eigen zeggen om problemen met stabiliteit die in *A Theory of Justice* zaten, recht te zetten. Die zitten daar inderdaad, maar curieus genoeg, zo zal ik betogen, komt Rawls met de verkeerde oplossing voor het verkeerde probleem op de propen.

Die verkeerde oplossing houdt niet alleen onvoldoende rekening met het multiculturele karakter van westerse democratieën, maar stelt bovendien

* Tim Wolff is onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam, Leerstoelgroep Rechtsfilosofie.

1 J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford 1971.

2 J. Rawls, *Political Liberalism*, New York 1993.

te strikte eisen aan de aard van de burgerlijke loyaliteit aan liberale principes, gegeven die multiculturele en religieuze diversiteit. Om die eisen te mitigeren zal ik een aantal overwegingen uitwerken die tezamen een (wat ik noem) ‘afzwakstrategie’ vormen.

2 Stabiliteit in *A Theory of Justice*

In deel III van *A Theory of Justice* zegt Rawls dat een vereiste van elke conceptie van rechtvaardigheid is dat zij, via haar instituties en volgens de principes van morele psychologie, een positief effect heeft op de bereidheid van individuen om in overeenstemming met die conceptie te handelen.³ Hiertoe moet de conceptie bij Rawls een bevorderende werking hebben op een morele ontwikkeling (van kinds af aan) bij de individuen die de samenleving vormen. Een ontwikkeling die, in Rawls’ *A Theory of Justice*, de gedaante heeft van een progressie in stadia. Rawls noemt deze stadia de ‘morality of authority’, de ‘morality of association’ en de ‘morality of principles’.⁴ Zoals Rawls erkent, is deze progressie gemodelleerd naar de morele ontwikkelingspsychologie van Lawrence Kohlberg, waarbij ‘morality of principles’ overeenkomt met de kantiaans georiënteerde moraal van het hoogste stadium van Kohlberg. In dit stadium ontstijgt het individu de conventionele, cultuurgebonden moraal en verruilt deze voor een postconventionele: ‘Right is defined by the decision of conscience in accord with self-chosen ethical principles appealing to logical comprehensiveness, universality, and consistency.’⁵ In een min of meer rechtvaardig (lees: liberaal) ingerichte samenleving zullen geestelijk gezonde individuen neigen naar een kohlbergiaanse morele ontwikkeling waardoor ze op volwassen leeftijd de kantiaanse moraal – in Rawls’ terminologie: de ‘sense of justice’ – geïnternaliseerd zullen hebben. De politiek-filosofische stabiliteit van de maatschappij is dan gegarandeerd.

Toen Rawls in 1973 *A Theory of Justice* schreef, was Kohlbergs theorie de heersende leer in de ontwikkelingspsychologie. Er was wel wetenschappelijke kritiek, maar altijd immanent, gericht op uitwerkingen en details, maar met de veronderstelling dat het algemene idee deugde. Echter, sinds begin jaren tachtig is het model van progressie in stadia als geheel ter discussie gesteld door veel psychologen en filosofen. Men zette vraagtekens bij het grote gewicht dat Kohlberg toekende aan zijn empirische bevindingen ter ondersteuning van zijn model. Bij herhaalstudies door andere onderzoekers bleek dat er feitelijk nauwelijks of geen personen waren te vinden die

3 Rawls, *A Theory of Justice*, p. 455.

4 Rawls, *A Theory of Justice*, p. 462 e.v.

5 L. Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development*, New York 1981, p. 20.

zich in het hoogste stadium bevonden. Nu werd dit stadium al van verschillende kanten beschuldigd van een westerse⁶ en mannelijke⁷ bias, maar zelfs onder westerse, mannelijke intellectuelen kwam de corresponderende moraliteit niet voor. Kohlberg trok zich de kritiek aan en midden jaren tachtig ecarteerde hij het hoogste stadium uit zijn model en kwalificeerde de bijbehorende moraliteit als 'a theoretical construct in the realm of philosophical speculation'.⁸

Voor Rawls' *A Theory of Justice* heeft de teloorgang van Kohlbergs theorie verstrekkende gevolgen. Beide auteurs hebben er geen misverstand over laten bestaan dat de voor stabiliteit vereiste 'sense of justice' uit *A Theory of Justice* moet worden geïnterpreteerd als de moraliteit van het hoogste Kohlberg-stadium. Dat deze moraliteit empirisch gezien zo goed als niet-bestaand is, heeft implicaties voor de stabiliteit van het systeem in Rawls' termen. Aan zijn stabiliteitseis wordt niet voldaan in de sociale realiteit van bestaande liberale democratieën, althans niet op de in *A Theory of Justice* beschreven wijze.⁹ Een 'sense of justice', hoe men ook invulling geeft aan dat begrip, blijft desalniettemin een belangrijk vereiste voor stabiliteit. Het lijkt mij dat teneinde Rawls' conceptie van rechtvaardigheid, oftewel 'justice as fairness', te 'redden' wat betreft stabiliteit, zijn verhaal over morele ontwikkeling moet worden vervangen of aangepast.

3 Stabiliteit in *Political Liberalism*: twee bezwaren

Op het eerste gezicht lijkt Rawls in 1993 in *Political Liberalism* precies dat van plan te zijn: 'The account of the stability of a well-ordered society in [*A Theory of Justice*]', zegt hij in de introductie, 'is [...] unrealistic and needs to be recast'.¹⁰ Met het droevige lot van Kohlbergs theorie in het achterhoofd lijkt dit een passende claim: de hoogste moraliteit is bij nader inzien onrealistisch, het stabiliteitsverhaal van *A Theory of Justice* is dat dus ook.

Echter, Rawls bespreekt dit probleem helemaal niet in *Political Liberalism*. Hij handhaaft het Kohlberg model als beschrijving van de manier waarop

6 P. Crittenden, *Justice, Care and Other Virtues*, in: D. Carr & J. Steutel (red.), *Virtue Ethics and Moral Education*, London 1999, p. 176.

7 G.J. Vreeke, *Zorg en Rechtvaardigheid. Een Analyse van de Kohlberg-Gilligan-discussie* (diss. Amsterdam VU), Assen 1992.

8 C. Levine, L. Kohlberg & A. Hewer, *The Current Formulation of Kohlberg's Theory and a Response to Critics*, *Human Development* 28, 1985, p. 97.

9 Rawls zou simpelweg kunnen tegenwerpen dat feitelijke samenlevingen dan kennelijk niet 'well-ordered' zijn, maar gezien het belang dat hij hecht aan empirische intuïties en 'considered judgments' (en het aanknopen bij de 'publieke cultuur' in zijn latere werk) lijkt het niet waarschijnlijk dat hij zijn conceptie een karakter zal willen toedichten dat zo weinig in de werkelijkheid geworteld is.

10 Rawls, *Political Liberalism*, p. xix.

burgers de juiste 'sense of justice' verwerven.¹¹ De herziening heeft een hele andere aanleiding. In *Political Liberalism* herziet Rawls 'justice as fairness', omdat hij vindt dat de in levensbeschouwelijk opzicht homogene maatschappij zoals die in *A Theory of Justice* wordt voorgesteld, onrealistisch is. In feite is een moderne westerse democratie niet homogeen, maar wordt deze juist gekenmerkt door een diepgaand pluralisme van 'comprehensive' of omvattende opvattingen over wat een goed leven precies inhoudt, aldus Rawls. Met dit pluralisme hield Rawls naar eigen zeggen niet genoeg rekening in *A Theory of Justice*, want die theorie was zélf een zogenoemde *comprehensive view*.

In Rawls' nieuwe benadering gaat het om het onderscheid tussen 'justice as fairness' als een omvattende doctrine (die hij, naar hij in *Political Liberalism* beweert, in *A Theory of Justice* onderschreef) enerzijds, en 'justice as fairness' als politieke conceptie (die hij in *Political Liberalism* onderschrijft) anderzijds. Het verschil tussen een politieke, 'freestanding' conceptie van rechtvaardigheid en een omvattende doctrine is een verschil in reikwijdte, een verschil in de hoeveelheid onderwerpen waarop deze van toepassing is. De reikwijdte van de eerste is beperkt tot het arrangement van de voornaamste politieke, economische en sociale instituties van de staat (de 'basic structure' of basisstructuur), de tweede omvat ook 'conceptions of what is of value in human life, as well as ideals of personal virtue and character that are to inform much of our nonpolitical conduct (in the limit our life as a whole)'.¹² Volgens de latere Rawls is de structuur van *A Theory of Justice* onrealistisch, omdat in die theorie '[a]n essential feature of a well-ordered society associated with justice as fairness is that all its citizens endorse this conception on the basis of what I now call a comprehensive philosophical doctrine. They accept, as rooted in this doctrine, its two principles of justice'.¹³ Aangezien er in pluralistische samenlevingen niet één omvattende doctrine exclusief door iedereen wordt aangehangen, moeten de rechtvaardigheidsbeginselen die de basisstructuur reguleren, worden beperkt tot wat Rawls 'the domain of the political'¹⁴ noemt.

Ik werp tegen deze verschuiving van Rawls twee bezwaren op.

Ten eerste denk ik dat Rawls zijn jongere zelf tekortdoet. Hij verwijt zijn eerdere theorie te veelomvattend en daarom onaanvaardbaar te zijn. Hoe kon ik ooit verwachten, vraagt hij zich af, dat in moderne, pluralistische samenlevingen elke burger mijn 'comprehensive' theory of justice zou aanvaarden? Hierop zou ik willen antwoorden dat de claim dat *A Theory of Justice* een

11 Rawls, *Political Liberalism*, p. 142-143, noot 9.

12 Rawls, *Political Liberalism*, p. 175.

13 Rawls, *Political Liberalism*, p. xviii.

14 Rawls, *Political Liberalism*, p. 38.

‘comprehensive doctrine’ is, simpelweg niet waar is. Grondige lezing van *A Theory of Justice* leert dat die theorie nergens ‘conceptions of what is of value in human life, as well as ideals of personal virtue and character that are to inform much of our nonpolitical conduct’ voorschrijft. *A Theory of Justice* was van meet af aan een liberale theorie waarvan het hele doel nu juist was mensen in de gelegenheid te stellen hun eigen concepties van het goede erop na te houden. Zie bijvoorbeeld de volgende passage uit *A Theory of Justice*:

‘[I]ndividuals find their good in different ways, and many things may be good for one person that would not be good for another. Moreover, there is no urgency to reach a publicly accepted judgment as to what is the good of particular individuals. The reasons that make such an agreement necessary in questions of justice do not obtain for judgments of value.’¹⁵

En dit is geen passage die uit zijn context is gehaald, het hele boek draait erom individuen de kans te geven hun eigen opvatting van een goed leven te vormen, te herzien en na te streven. Hier volgt uit dat *A Theory of Justice* wel degelijk verenigbaar is met een pluraliteit van ‘comprehensive views’. Met andere woorden: *A Theory of Justice* is al een *Political Liberalism*.¹⁶ *A Theory of Justice* zou slechts een onaanvaardbare ‘comprehensive view’ zijn als het een soort hyperliberalisme¹⁷ (dat vaak aan Mill wordt toegeschreven) zou behelzen, waarbinnen van individuen wordt verwacht dat ze hun vermogen tot kritische reflectie op elk moment ten volste uitoefenen en waarbij elke manier van leven als experiment wordt beschouwd. Maar *A Theory of Justice* is geenszins gecommitteerd aan zo’n hyperliberalisme.

Ten tweede, de manier waarop Rawls zijn nieuwe theorie probeert in overeenstemming te brengen met de pluralistische realiteit in het Westen is zélf onrealistisch. Ter adstructie even een korte expositie van stabiliteit in *Political Liberalism*. Zoals we hiervoor zagen, stelde Rawls in *A Theory of Justice* dat stabiliteit binnen zijn theoretische raamwerk gewaarborgd werd, doordat de volgens zijn rechtvaardigheidsprincipes ingerichte instituties ervoor zouden zorgen dat burgers via de (kohlbergiaanse) wetten van morele psychologie de vereiste kantiaanse ‘sense of justice’ zouden ontwikkelen. Deze opvatting van stabiliteit, zegt Rawls nu in *Political Liberalism*, blijft staan, maar is niet meer voldoende omdat het feit van diepgaand levensbeschouwelijk pluralisme – onontkoombaar in een vrije samenleving

15 Rawls, *A Theory of Justice*, p. 448.

16 Vgl. B. Barry, *John Rawls and the Search for Stability*, *Ethics* 105/4, 1995, p. 878.

17 W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, Oxford 2002, p. 239.

– tot gevolg heeft dat behalve de juiste ‘sense of justice’ nog een andere voorwaarde voor stabiliteit moet worden vervuld: Rawls’ politieke conceptie van rechtvaardigheid moet vanuit alle in de samenleving aanwezige ‘reasonable comprehensive doctrines’ onderschreven kunnen worden.

‘Stability involves two questions: the first is whether people who grow up under just institutions [...] acquire a normally sufficient sense of justice so that they generally comply with those institutions. The second question is whether in view of the general facts that characterize a democracy’s public political culture, and in particular the fact of reasonable pluralism, the political conception can be the focus of an overlapping consensus.’¹⁸

Deze consensus over rechtvaardigheid, de overlappende consensus, houdt in dat mensen met verschillende (redelijke) levensbeschouwingen *op basis van die levensbeschouwingen* kunnen instemmen met liberale beginselen. Dit laatste zou multicultureel georiënteerde liberalen als muziek in de oren moeten klinken. Multiculturalisme heeft immers alles te maken met accommodatie van groepen mensen die er diepgaande verschillen in levensbeschouwing op na houden. In het kielzog van Kymlicka’s baanbrekende boek *Liberalism, Community and Culture* (1989) is een stroom van theorievorming op gang gekomen die op liberale leest is geschoeid, maar zich wel rekenschap geeft van multicultureel pluralisme. Je zou daarom kunnen verwachten dat Rawls in *Political Liberalism* (1993) zijn theorie aanpast aan de multiculturele werkelijkheid in westerse democratieën. Toch is dat niet het geval. Rawls zegt dat de samenleving zoals die wordt voorgesteld in *A Theory of Justice* onrealistisch is, maar zijn nieuwe conceptie is dat ook. In *Political Liberalism* gaat Rawls namelijk uit van de fictie dat de samenleving ‘is to be viewed as a scheme into which people are born and are expected to lead a complete life’.¹⁹ De vooronderstelling is die van een gesloten samenleving waarvan lidmaatschap uitsluitend door geboorte, en beëindiging van het lidmaatschap uitsluitend door de dood plaatsvindt. Waarom deze beperking?

18 Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, p. 141. Hier treedt trouwens een vreemd probleem in Rawls’ redenering aan het licht. Hij poneert twee noodzakelijke voorwaarden voor stabiliteit: ‘sense of justice’ en ‘overlapping consensus’. Wat betreft de eerste verwijst hij terug naar het Kohlberg-verhaal in *A Theory of Justice*. Hij handhaaft dus die morele ontwikkelingstheorie in *Political Liberalism*. Als dat zo is, waarom is dat dan niet voldoende? Als de ‘sense of justice’ op de Kohlberg-manier wordt bereikt, dan is stabiliteit toch gewaarborgd? Waarom dan nog met de overlappende consensus op de proppen komen?

19 Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, p. 277.

‘That a society is closed is a considerable abstraction, justified only because it enables us to focus on certain main questions free from distracting details. At some point a political conception of justice must address the just relations between peoples, or the law of peoples, as I shall say. In these lectures I do not discuss how a law of peoples might be worked out, starting from justice as fairness as applied first to closed societies.’²⁰

Rawls wil zich in *Political Liberalism* dus (nog) niet uitspreken over volkenrechtelijke rechtvaardigheid²¹ en gaat, om zich exclusief op rechtvaardigheid op staatsniveau te kunnen concentreren, vooralsnog uit van een gesloten samenleving. De beperking tot staatsniveau is begrijpelijk, *first things first*, maar met de fictie van een gesloten samenleving gooit Rawls het kind met het badwater weg. Hij veronderstelt dat pluralisme een normaal gevolg is van de uitoefening van de rede onder condities van vrijheid. In feite echter, is het levensbeschouwelijk pluralisme in de meeste moderne westerse staten voor een belangrijk deel het gevolg van immigratie. Ook in Nederland is na het naoorlogse seculariseringsproces de aanwezigheid van immigranten (vooral moslims, maar ook hindoes en christenen) een belangrijke bron van levensbeschouwelijk pluralisme. De meerderheid van de autochtone bevolking die langdurig ‘within the framework of free institutions’ heeft geleefd, heeft geen echte coherente levensbeschouwingen meer. Het kerkbezoek is laag en nog steeds dalende. De islam is hard op weg de grootste religie te worden, niet omdat er zo veel moslims zijn, maar omdat traditionele autochtone religies (katholicisme, protestantisme) in de tweede helft van de vorige eeuw hun meeste aanhangers hebben verloren. Kortom, de vooronderstelling van een gesloten samenleving die Rawls hanteert om zich niet met volkenrechtelijke rechtvaardigheid bezig te hoeven houden, heeft als neveneffect dat zijn conceptie van levensbeschouwelijk pluralisme onrealistisch is.

4 Multiculturaliteit en *Justice as Fairness*

Recapitulerend staan er nu twee claims: enerzijds dat Rawls’ conceptie van pluralisme onrealistisch is omdat hij geen rekening houdt met multiculturaliteit, anderzijds dat Rawls zijn theorie om de verkeerde reden aanpast: hij introduceert de overlappende consensus omdat stabiliteit volgens hem niet gewaarborgd is vanwege het ‘comprehensive’ karakter van *A Theory of Justice*. Ik bestreed die laatste karakterisering in de vorige paragraaf.

²⁰ Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, p. 12.

²¹ Inmiddels behandeld in J. Rawls, *The Law of Peoples*, Harvard 1999.

Niettemin volgt uit het begin van dit artikel dat de stabiliteit van *A Theory of Justice* inderdaad niet verzekerd is, maar om een hele andere reden, namelijk omdat de plausibiliteit van een morele ontwikkeling naar de door Rawls vereiste kohlbergiaanse 'sense of justice' niet meer valt vol te houden. Zou de oplossing van de overlappende consensus misschien kunnen werken voor dit, door Rawls onvoorziene, stabiliteitsprobleem?

Stabiliteit draait, zoals we gezien hebben, om de levensvatbaarheid van een liberale samenleving. Als te veel burgers het dermate oneens zijn met liberale waarden dat ze zich er in hun gedrag niet naar schikken, dan wordt de graad van dwingende staatsmacht die de overheid moet gebruiken om ze in het gareel te krijgen onaanvaardbaar, of zelfs onuitvoerbaar, hoog. Rawls is zich hier terdege van bewust²² en zoekt zijn heil daarom bij de zogenoemde 'publieke cultuur' van vrijheid en gelijkheid in westerse democratieën. Die vindt zijn wortels in de pacificatie van de godsdienstoorlogen na de Reformatie. Aanvankelijk had die pacificatie de volgende vorm: partijen die te zwak waren om de ander hun wil op te leggen, en die een *modus vivendi* van religieuze tolerantie verkozen boven verdere wederzijdse vernietiging. Deze – min of meer – contingente historische omstandigheden leidden tot een steeds sterkere verankering van de waarde van tolerantie.

'Indeed, the success of liberal constitutionalism came as a discovery of a new social possibility: the possibility of a reasonably harmonious and stable pluralist society. [...] It is more natural to believe, as the centuries-long practice of intolerance appeared to confirm, that social unity and concord requires agreement on a general and comprehensive religious, philosophical, or moral doctrine. [...] The weakening of that belief helps to clear the way for liberal institutions.'²³

In deze historische constellatie zijn er in de publieke cultuur fundamentele ideeën aanwezig die door brede lagen van de bevolking (al dan niet impliciet) worden gedeeld, behoudens hun diverse particuliere levensidealen. De politieke filosofie van Rawls appelleert aan principes die latent aanwezig zijn in de 'common sense' van de publieke cultuur. Als deze gemeenschappelijke steun (wat Nederlandse politici draagvlak zouden noemen) voor liberale waarden breed genoeg is, dan is de stabiliteit gegarandeerd.

Maar als dat zo is, dan heeft 'justice as fairness' Kohlberg helemaal niet meer nodig. Een morele ontwikkeling via stadia naar een liberale moraal

22 Rawls, *Political Liberalism*, p. 38: '[A]n enduring and secure democratic regime, one not divided into contending doctrinal confessions and hostile social classes, must be willingly and freely supported by at least a substantial majority of its politically active citizens.'

23 Rawls, *Political Liberalism*, p. xxvii.

hoeft niet te worden gerealiseerd als zo'n moraal al de heersende is in westerse democratieën. In termen van Kohlberg: de conventionele moraal is een liberale moraal.²⁴ Burgers onderschrijven liberale rechten en vrijheden, niet zozeer vanuit een 'decision of conscience in accord with self-chosen ethical principles appealing to logical comprehensiveness, universality, and consistency',²⁵ maar eerder in aansluiting bij de publieke cultuur.

Dit verhaal over het impliciet liberale gehalte van de publieke cultuur lijkt plausibel als men zich beperkt tot ontwikkeling van het politiek liberalisme onder de oorspronkelijke bevolking.²⁶ Het is niet onaannemelijk dat leven onder vrije instituties over generaties een zekere waardering en internalisering van liberale waarden en normen met zich meebrengt. De ontzuiling van Nederland in de vorige eeuw is daar een illustratie van.²⁷ Tijdens de ontzuiling sinds de jaren zestig onttrok het individu zich aan de confessionele en ideologische tradities van de groep. Dit heeft uiteindelijk ook geleid tot ontideologisering van de grote traditionele politieke partijen, zodat zelfs het CDA al vele jaren is doordrongen van een politiek-liberale staatsopvatting.²⁸

Hier keert echter mijn tweede bezwaar tegen *Political Liberalism* terug. Ik zei dat Rawls' voorstelling van pluralisme onrealistisch is, omdat multiculturaliteit wordt uitgesloten. Geïmporteerde levensbeschouwingen van bijvoorbeeld gastarbeiders komen dus niet *in Frage*, terwijl hun groep in de regel niet zo'n proces van liberalisering als bijvoorbeeld de Nederlandse katholieke gemeenschap heeft doorgemaakt. Geeft men zich van dit type diversiteit wel rekenschap, dan komt een van de kernvragen van multiculturaliteit onvermijdelijk naar voren: zijn de in het Westen gekoesterde liberale waarden ook latent, dan wel expliciet aanwezig bij (nakomelingen van) immigranten? Dit is uiteraard een empirische kwestie die samenhangt met vele factoren, zoals land van herkomst, reden van migratie, eerste, tweede of derde generatie, et cetera. Verder wordt de vraag relevanter naarmate een groter percentage van de bevolking een vreemde culturele achtergrond heeft, en naarmate dat deel sneller groeit.

24 Dit idee werd mij in oktober 2001 in Kingston, Canada gesuggereerd door Will Kymlicka.

25 Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development*, p. 20.

26 Hier bedoel ik de burgerlijke en politieke vrijheden. Over distributieve rechtvaardigheid valt minder eenstemmigheid te verwachten. Rawls' tweede principe laat ik voor het bestek van dit betoog buiten beschouwing.

27 Hierbij moet worden aangetekend dat de brede liberale consensus in Nederland niet als exemplarisch voor alle westerse democratieën mag worden beschouwd. In Rawls' vaderland, de Verenigde Staten, hebben conservatief-religieuze groeperingen met illiberale denkbeelden een aanzienlijke politieke invloed (vgl. R. Putnam, *Bowling Alone*, New York 2000), terwijl omgekeerd vele immigranten uit autoritair geregeerde landen er heel goed in slagen zich liberale beginselen eigen te maken.

28 C.W. Maris, *Vreemde Theorieën. Over de Verhouding van Recht en Moraal*, in: C.W. Maris & F.C.L.M. Jacobs (red.), *Rechtsvinding en de Grondslagen van het Recht*, Assen 1996, p. 280.

De Canadees Kymlicka waagt zich desalniettemin aan algemene uitspraken. Volgens hem zijn stabiliteitsproblemen in multiculturele staten nauwelijks aan de orde omdat immigranten gewoonlijk de liberaal-democratische consensus overnemen, zelfs wanneer het land van herkomst illiberaal is. 'The commitment to individual autonomy [within Western democracies] is deep and wide in modern societies, crossing ethnic, linguistic, and religious lines.'²⁹

Het is onduidelijk of deze kwalificatie onverkort voor Nederland geldt. Zonder de aanwezigheid van illiberale praktijken als eerwraak en gedwongen uithuwelijking als hard criterium te willen gebruiken, duiden die fenomenen toch minstens op een tendens tot afwijzing van individuele autonomie onder sommige groepen immigranten.³⁰ Nu hoeft dit niet meteen tot alarm te leiden. Klassieke vormen van criminaliteit, zoals diefstal en geweldpleging, zijn ook in strijd met liberale waarden, maar zijn bij lange na niet uitgebannen. Toch leidt het probleem van zulke 'boeven' doorgaans niet tot zorgen over stabiliteit. Maar die vergelijking gaat niet helemaal op. Klassieke criminelen zijn er niet zelf van overtuigd dat wat ze doen te rechtvaardigen is, terwijl er bij bijvoorbeeld eerwraak juist sprake is van een krachtige innerlijke overtuiging. Dat maakt criminaliteit die verband houdt met een illiberale overtuiging toch van een andere orde dan klassieke criminaliteit.

Wat daar ook van zij, laten we eens aannemen dat een significant segment van de bevolking in een overigens liberaal land *niet* voor 'the right reasons'³¹ instemt met Rawls' liberale rechtvaardigheid. Dat wil zeggen dat men niet op grond van de eigen, particuliere levensbeschouwing, bijvoorbeeld een islamitisch georiënteerde opvatting, van binnenuit als het ware, kan instemmen met 'justice as fairness'. De vraag is dan of dit in termen van stabiliteit fataal is voor de levensvatbaarheid van een liberale samenleving. De door Rawls geformuleerde conditie voor stabiliteit, dat 'the reasonable doctrines endorse the political conception, each from its own point of view'³² wordt dan in ieder geval niet vervuld. Toch denk ik dat dat niet noodlottig hoeft te zijn. De eis van acceptatie van een liberaal-democratisch regime op grond van 'the right reasons' is, zo zal ik betogen, te stringent. Om de rawlsiaanse stabiliteitsteugels wat te laten vieren, zal ik in de volgende

29 Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, p. 338.

30 Een recent onderzoek van Team Vier (<<http://www.teamvier.nl/news/4.htm>>) concludeert dat 8% van de Marokkaanse en 3% van de Turkse jongeren als fundamentalistisch religieus kunnen worden beschouwd. Volgens hetzelfde onderzoek vinden onder Turkse en Marokkaanse jongeren 55% van de jongens en 59% van de meisjes dat Europese vrouwen te veel vrijheid hebben.

31 Rawls, *Political Liberalism*, p. xxxix.

32 Rawls, *Political Liberalism*, p. 134.

paragraaf een aantal overwegingen achter elkaar zetten die tezamen een (wat ik noem) ‘afzwakstrategie’ vormen, die dus neerkomen op minder zware eisen voor liberale stabiliteit.

5 Naar een minder stringente conceptie van stabiliteit

5.1 ‘Slippage’

De eerste overweging is te vinden in het werk van Rawls zelf. De levensbeschouwingen van de meeste mensen zijn niet volledig omvattend, hebben dus niet betrekking op alle aspecten van het leven. Dit feit, zegt Rawls, ‘allows scope for the development of an independent allegiance to the political conception’.³³ Probleem hierbij is dat bij een deel van de eerstegeneratie-immigranten wel sprake is van volledig ‘comprehensive’ levensbeschouwingen, bijvoorbeeld Marokkanen die een fundamentalistische versie van de islam aanhangen. Bij anderen zal er inderdaad sprake zijn van een ‘partially comprehensive view’. ‘For some immigrants, Islam may be primarily a cultural marker, a symbolic locus of identity that has little bearing on the norms that guide their actions in public and private life. For others, the commitment to Islam is at the centre, guiding every activity and choice. For many, it is something in between.’³⁴

Je zou je kunnen voorstellen dat latere generaties er inderdaad een meer partieel omvattende levensbeschouwing op nahouden (dit lijkt in de Nederlandse maatschappij het geval te zijn), een wat lossere netwerk van waarden en overtuigingen – waaronder overgenomen liberale – met een gevarieerde graad van algemeenheid.³⁵ Het leven in een vrije samenleving zou dan over generaties een uitwerking op allochtonen kunnen hebben die vergelijkbaar is met de ontzuiling van de autochtone bevolking destijds:

‘There is lots of slippage, so to speak, many ways for liberal principles of justice to cohere loosely with those (partially) comprehensive views [...] This suggests that many if not most citizens come to affirm the principles of justice incorporated into their constitution and political practice without seeing any particular connection, one way or the other, between those principles and their other views. It is possible for citizens first to appreciate the good those principles accomplish both for themselves and those they care for, as well as for society at large, and then to affirm them on this basis. Should an incompatibility later be recognized

33 Rawls, *Political Liberalism*, p. 168.

34 J.H. Carens & M. Williams, *Islam, Immigration and Group Rights*, *Citizenship Studies* 2/3, 1998, p. 477.

35 Vgl. S. Scheffler, *The Appeal of Political Liberalism*, *Ethics* 105/1, 1994, p. 12.

between the principles of justice and their wider doctrines, then they might very well adjust or revise these doctrines rather than reject those principles.³⁶

5.2 Consensus van burgers, niet van doctrines

‘Slippage’ zal niet bij alle burgers met een omvattend levensideaal voorkomen. Sommige vrome moslims zullen bijvoorbeeld niet willen tornen aan de fundamenteën van hun religie waar het gaat om normen en waarden. Het is ook niet nodig hen van de overtuiging af te brengen dat hun religie de enige juiste is.³⁷ Wel moet de staat zich verzetten tegen de verdergaande claim dat niemand de inhoud van die religieuze overtuiging redelijkerwijs kan ontkennen. Er is in moderne vrije samenlevingen een variëteit aan levensidealen die onontkoombaar is. Er is sprake van een ‘practical impossibility of reaching reasonable and workable political agreement in judgement on the truth of comprehensive doctrines’.³⁸ Deze variëteit is dus niet op te lossen via rationele discussie, zij is onreducerbaar. Daarom zou het onredelijk zijn om politieke macht te gebruiken om één zo’n levensideaal of omvattende levensbeschouwing dwingend aan allen op te leggen.

Om levensbeschouwelijke tolerantie in politieke zin te aanvaarden, hoeft een individuele burger dus slechts te onderschrijven dat anderen redelijkerwijs de inhoud van zijn levensideaal kunnen afwijzen.³⁹ Hij hoeft dan niet ook nog eens deel te nemen aan de overlappende consensus in rawlsiaanse zin, dus ‘for the right reasons’, namelijk *op basis van* dat omvattende levensideaal. Zo bezien is Rawls’ overlappende consensus als conditie voor stabiliteit te dwingend. Wat nodig is, is slechts een consensus van redelijke burgers, niet van doctrines.

5.3 Andere redenen dan redelijkheid

Er zullen natuurlijk ook altijd burgers zijn die dogmatisch volhouden dat een redelijk mens onmogelijk de inhoud van hun religieuze of morele omvattende doctrine kan ontkennen. Er zijn dan drie mogelijkheden. a) Op basis van de betreffende omvattende doctrine kan die burger een liberale conceptie van rechtvaardigheid onderschrijven. Hij neemt dan via zijn doctrine deel aan de overlappende consensus op de ‘gewone’ rawlsiaanse

³⁶ Rawls, *Political Liberalism*, p. 160.

³⁷ Rawls zegt iets vergelijkbaars op pagina 153 van *Political Liberalism*, maar trekt niet de conclusie die ik hier afleid.

³⁸ Rawls, *Political Liberalism*, p. 63.

³⁹ Vgl. Barry, *John Rawls and the Search for Stability*, p. 901.

manier. Liberale stabiliteit is verzekerd. b) De betreffende opvatting past niet in de overlappende consensus en de betreffende burger weigert zich te conformeren aan de liberale rechten en vrijheden. Zulke burgers moeten door de overheid in de gaten worden gehouden en zo nodig worden bestreden. c) De betreffende doctrine geeft geen steun aan een liberale conceptie van rechtvaardigheid (dus geen deelname aan de overlappende consensus in rawlsiaanse zin) *en* de betreffende burger stemt ook niet in met zo'n conceptie op de manier van de vorige paragraaf, dus omdat ze erkent dat anderen zijn doctrine redelijkerwijs kunnen afwijzen. Dan nog hoeft de liberale stabiliteit niet in gevaar te zijn. Er kunnen namelijk nog andere redenen zijn voor zo'n burger om de liberale wetgeving na te leven. Om bij het voorbeeld van immigranten te blijven, bij veel van hen leeft de overtuiging dat het feit dat zij uit vrije keus naar een westerse democratie zijn gemigreerd, met zich meebrengt dat zij zich moeten conformeren aan de wetten en waarden van het land.⁴⁰

Een interessant punt in dit verband is dat bij een invloedrijke stroming binnen de islam een vergelijkbare metanorm wordt aanvaard. Bij deze interpretatie staat de primaire inhoud van de islam niet ter discussie, maar wordt wel gewezen op de verplichting van moslims in westerse staten om liberale vrijheden en rechten te respecteren. Werbner noemt dit de 'pragmatic approach'. Deze benadering

'argues that religious freedom in the democratic West [...] makes it [...] a Land of Treaty rather than of War, and thus also a land of permissible settlement and naturalisation, one in which Muslims should participate actively in political life, [...] perform military service and accept prevailing secular rules and family laws. Islam as a universal religion can and should, according to such views, be practised anywhere'.⁴¹

Liberale stabiliteit is wat betreft burgers van deze categorie ook gewaarborgd.⁴²

40 W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford 1995.

41 P. Werbner, *Divided Loyalties, Empowered Citizenship? Muslims in Britain*, *Citizenship Studies* 4/3, 2000, p. 313.

42 Al zal dit dus waarschijnlijk niet een voor Rawls acceptabele stabiliteit zijn, want niet 'for the right reasons'. Op pagina 143 van *Political Liberalism* zegt hij bijvoorbeeld dat 'the problem of stability is not that of bringing others who reject a conception to share it, or to act in accordance with it [...] as if the task were to find ways to impose that conception once we are convinced it is sound. Rather, justice as fairness is not reasonable in the first place unless in a suitable way it can win its support by addressing each citizen's reason, as explained within its own framework'.

6 Conclusie

In het voorgaande heb ik betoogd dat Rawls' 'overlapping consensus' als remedie voor het vermeende parochialisme van *A Theory of Justice* de verkeerde oplossing voor het verkeerde probleem is. *A Theory of Justice* heeft inderdaad een defect in zijn stabiliteitsverhaal, maar dat is gelegen in de ongeschiktheid van Kohlbergs ontwikkelingspsychologie. Verder is het maatschappijbeeld waar Rawls de overlappende consensus op loslaat, onrealistisch, omdat het voorbijgaat aan de voornaamste bron van levensbeschouwelijke diversiteit: multiculturaliteit. Bovendien stelt de overlappende consensus in rawlsiaanse zin te strenge voorwaarden aan het karakter van burgerlijke loyaliteit aan liberale waarden. Dit is *a fortiori* het geval wanneer men multiculturaliteit wel in de vergelijking betreft. Om die striktheid af te zwakken, heb ik drie overwegingen uitgewerkt die, naar ik hoop, liberale theorie in algemene zin van instabiliteit kunnen redden, zonder haar trouw aan de individuele vrijheden te compromitteren.

Ten eerste zijn de levensbeschouwingen van veel mensen slechts partieel omvattend, zodat ze ruimte bieden aan liberale waarden. Ten tweede is het niet nodig dat de omvattende doctrine zelf een deductieve basis biedt voor onderschrijving van de liberale vrijheden. Het is voldoende als burgers aanvaarden dat anderen hun opvattingen redelijkerwijs kunnen betwisten. Ten slotte hanteren veel immigranten een metanorm die noopt tot respect voor de liberale Nederlandse Grondwet.